

FTAMP 18.41.09

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-26>

Е.Е. Жаманбалинов^{1*}, Г.А. Мукашева²

^{1,2}М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹ernat-knc@mail.ru, ²come2gaukhar@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-9251-3054, ²0000-0002-8238-1972

Б. ҒИЗАТОВТЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ОРКЕСТРІ ХАҚЫНДА

Аңдатпа. Мақалада Құрманғазы атындағы Ұлттық халық аспаптар оркестрінің тарихына, репертуарына, сол салада еңбек еткен көрнекті тұлғалардың шығармашылығына ғалымдардың еңбектеріне сүйену арқылы шолу жасалады. Музыкатанушылардың зерттеулеріндегі очерк, тарау, мақалалардағы құнды мағлұматтарға сілтеме беріле отырып, Бисенғали Ғизатовтың «Оркестр народных инструментов им. Курмангазы» (1955, 1957, 1994) атты үш рет басылып шыққан кітабына салыстырмалы шолу жасалды. Нәтижесінде оларда әр жарық көрген сайын музыкалық талдаулардың, оркестрдің негізін қалаушылар мен белді мүшелері (дирижер, композитор, орындаушы) жайлы мағлұматтардың кеңейіп отырғаны байқалады. Осы тұрғыда Құрманғазы оркестрі құрылған алғашқы онжылдықтарда оның репертуар қорын толықтыру маңызды мәселелердің бірі болғанын ескерсек, оны жүзеге асыруда қандай еңбектер атқарылғаны, күйші-домбырашылардың орындауындағы күйлерді оркестрде игеру жолдары қалай жүргізілгендігі қызығушылық тудырып, зерттеліп отырған мәселенің өзектілігін ашатыны сөзсіз. Әрине, бір мақала көлемінде осындай үлкен саланы толық қамтып шығу мүмкін болмағанымен, бірнеше күйлердің оркестрге өңделген түрін қазақ дәстүрлі музыкасының мол байлығын сақтап қалған өнер иелерінің қоржынындағы нұсқалармен салыстыра талдап көрдік. Сол арқылы дәстүрлі музыка жауһарларының академиялық музыка арнасына ойысқанда қаншалықты өзгеріске ұшырағанын (форма, ырғақ, өлшем, т.б.), ондағы өзіндік ерекшеліктерін саралап көруге тырыстық.

Алғыс: Мақала АР19676609 «Жаңа гуманитарлық білімді қалыптастыру үдерісіндегі академиялық музыкатану ғылымы» атты гранттық жобасы аясында әзірленді.

Кілт сөздер: оркестр, партитура, репертуарлық қор, оркестрге өңдеу, дирижер, композитор, орындаушы.

Y.Y. Zhamanbalinov^{1*}, G.A. Mukasheva²

^{1,2}M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹ernat-knc@mail.ru, ²come2gaukhar@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-9251-3054, ²0000-0002-8238-1972

ON THE KAZAKH ORCHESTRA IN THE WORKS OF B. GIZATOV

Abstract. Based on the works of scholars, this article examines the history and repertoire of the Kurmangazy National Orchestra of Folk Instruments, as well as the creative contributions of prominent figures who worked in this field. Referring to valuable information contained in essays, chapters, and articles by musicologists, a comparative review is carried out of Bissengali Ghizatov's book "The Orchestra of Folk Instruments named after Kurmangazy" (published in 1955, 1957, and 1994). As a result, it can be observed that with each edition, there is an expansion in musical analysis and information about the founders and notable representatives of the orchestra (conductors, composers, performers). In this context, considering that the formation of the repertoire of the Kurmangazy Orchestra in the first decades of its existence was one of the key issues, it undoubtedly draws interest and highlights the relevance of the problem under study – what work was carried out in this regard and how the orchestra assimilated the kuys performed by traditional kuyshi-dombra players. Of course,

it is impossible to fully cover such a broad topic within the scope of a single article, but we have compared the orchestration of several kuys with versions preserved by the bearers of this art, who have maintained the rich legacy of Kazakh traditional music. Thus, we attempted to analyze the transformations these traditional musical masterpieces underwent when adapted to the domain of academic music (in terms of form, rhythm, meter, etc.), and to identify their distinctive features.

Acknowledgments: The article was prepared within the framework of the grant project AP19676609 «Academic musicology in the process of forming a new humanitarian knowledge».

Keywords: orchestra, score, repertoire fund, orchestral arrangement, conductor, composer, performer.

Е.Е. Жаманбалинов^{1*}, Г.А. Мукашева²

^{1,2}Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹ernat-knc@mail.ru, ²come2gaukhar@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-9251-3054, ²0000-0002-8238-1972

О КАЗАХСКОМ ОРКЕСТРЕ В ТРУДАХ Б. ГИЗАТОВА

Аннотация: В статье на основе трудов ученых рассмотрены история и репертуар Национального оркестра народных инструментов имени Курмангазы, а также творчество выдающихся личностей, работавших в этой области. Ссылаясь на ценные сведения, содержащиеся в очерках, главах, статьях в исследованиях музыковедов, осуществлен сравнительный обзор книги Бисенгали Гизатова «Оркестр народных инструментов имени Курмангазы» (1955, 1957, 1994 гг.), которая публиковалась трижды. В результате можно заметить, что с каждым выходом в свет наблюдается расширение музыкальных анализов и сведений об основателях и видных представителях оркестра (дирижер, композитор, исполнитель). В связи с этим, учитывая, что формирование репертуарного фонда оркестра Курмангазы в первые десятилетия его создания было одним из важных вопросов, несомненно, вызывает интерес и раскрывает актуальность исследуемой проблемы, какие работы были выполнены в его реализации, каким путем освоены оркестром кюйи в исполнении кюйши-домбристов. Хотя, конечно, невозможно полностью охватить такую большую сферу в объеме одной статьи, мы сравнили оркестровку нескольких кюйев с вариантами из багажа носителей данного искусства, сохранивших огромное богатство казахской традиционной музыки. Таким образом, мы попытались проанализировать, какие изменения приобрели шедевры традиционной музыки, при перенесении их в область академической музыки (форма, ритм, размер и т. д.), их отличительные особенности.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках грантового проекта AP19676609 «Академическое музыковедение в процессе формирования нового гуманитарного знания».

Ключевые слова: оркестр, партитура, репертуарный фонд, оркестровая обработка, дирижер, композитор, исполнитель.

1. Кіріспе

Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық халық аспаптар оркестрі сияқты елімізге ғана емес, сондай-ақ дүниежүзіне өзінің өнерімен танылған ұжым жайлы, оның құрылу тарихы, дамуы, шығармашылық жолы, репертуары, көрнекті өкілдері жайлы деректер, талдаулар көптеген музыкатанушыларымыздың (А. Жұбанов, Б. Ерзакович, М. Ахметова, Ү. Жұмақова, Н. Кетегенова, т.б.) зерттеулерінде кішігірім тарауша ретінде немесе осы оркестрдің негізін қалаушы тұлғалардың шығармашылығы аясында қарастырылса, осы тақырыпқа арнайы үлкен еңбек арнаған ғалымдардың ішінен белгілі музыкатанушы, музыкалық редактор, композитор, өнертану кандидаты (1966), Қазақстанның Еңбек сіңірген мәдениет қызметкері (1991) Бисенгали Гизатовты ерекше айтамыз.

Қаламынан «Домбыра үйрену мектебі» (Л.Хамидимен бірге, 1983), «Латиф Хамиди» (1966), «Академик Ахмет Жубанов» (1972), «Мектепте ән-музыка сабағы» (1994), «Абай и музыка» (1995) сияқты еңбектері, көптеген мақалалары туған Б.Ғизатовтың ғылыми қызметінде ерекше орын алатын жұмыстарына үш рет басылып шыққан «Казахский оркестр имени Курмангазы» (Гизатов, 1955), (Гизатов, 1957), (Гизатов, 1994) монографиясы жатады. Бұл басылымдар әр шыққан сайын ортақ атауын сақтап отырғанымен, толықтырылып, деректік, талдау базасы кеңейіп, тарауларының жаңарып отырғанын байқаймыз.

Оркестр туралы көлемді еңбек жазбас бұрын, Б. Ғизатовтың үлкен ізденіс үстінде болғаны көрінеді, мұны оның алғашқы нұсқаға дейін (1955) бірнеше жылдар бойы мерзімдік басылымдарда жарияланған мақалалары дәлелдейді: «Оркестр народных инструментов им. Курмангазы» («Әдебиет және искусство» журналы, №10, 1953), «Лауреат Международного фестиваля молодежи» («Учитель Казахстана» газеті, №105, 1953, 21 тамыз), «Оркестру имени Курмангазы 20 лет» («Пионер Казахстана» газеті, № 180 (5121), 1954, 8 желтоқсан) т.б.

Б. Ғизатовтың ғылыми-зерттеу еңбектерінің ішінде ерекше көзге түсетін осынау үлкен тарихи әрі мәдени жолдан өткен ұжым жайлы еңбек жазуы еліміздегі академиялық музыка саласындағы бөлек бір арнаны насихаттауда жасалған маңызды қадамдардың бірі болды. Сонымен бірге алғашқы жылдары оркестрдің репертуарын жасау жолдары қалай жүргізілгені, оған дәстүрлі музыка жауһарларын (ән, күй) өңдеумен қатар, арнайы авторлық туындыларды жазуда елеулі еңбек сіңірген композиторлар мен дирижерлардың жемісті жұмысын саралай отырып, кейбір шығармаларына музыкалық талдау жүргізу де мақаланың өзектілігін көрсетеді.

2. Зерттеу әдістері және материалдары

2.1 Зерттеу әдістері

Биыл 90 жылдығы тойланып жатқан оркестр туралы мақала жазу және аталмыш ұжымның репертуарында алғашқы онжылдықтарында пайда болған музыкалық шығармаларға талдау жасау барысында әртүрлі ғалымдардың, музыкатанушылардың деректеріне сүйене отырып, үш басылымды (1955, 1957, 1994) салыстырмалы тұрғыдан қарастыру, сондай-ақ бірнеше шығармаларға музыкалық талдау жасау маңызды. Мұнда да салыстырмалы әдісті кеңінен пайдалануға болады. Мысалы, Арқаның ұлы күйшісі Тәттімбет Қазанғапұлының «Сарыжайлау» күйін Әбікен Хасенов орындаған түпнұсқасы мен академик А.Жұбановтың арнайы оркестрлік орындауға лайықтап өндеген түрлерін және Құрманғазының «Адай» күйін Лұқпан Мұхитовтың жеке орындауындағы және оркестрлік нұсқаларын салыстырғанның өзінде (ырғақтық, өлшемдік, иірімдік, т.б.) қаншама еңбек атқарылғанын байқауға болады.

2.2 Материалға сипаттама

Б. Ғизатовтың «Казахский оркестр имени Курмангазы» атты монографиясы еліміздің өнертану саласына қосылған сүбелі үлес болып табылады. Себебі оған дейін оркестр ұжымының шығармашылығына бағытталған мұндай арнайы үлкен еңбектер

жазылмаған. Осы тұста А. Темірбекованың аталған еңбекке жазған пікірін келтіре кету орынды: «Қарастырылып отырған жұмыс – автордың үнемі жаңа материалдарды, мұрағаттық құжаттарды анықтаудағы, зерттеліп отырған мәселеге тікелей қатысы бар ауызша хабарламалардың әртүрлі сипатын жүйелеудегі үздіксіз ғылыми және шығармашылық ізденістерінің нәтижесі. Б. Ғизатов көне музыканың білгірлері мен тамаша орындаушыларынан жинаған құнды деректерінің қазір де танымдық мәні бар. Олардың көпшілігі, сондай-ақ автордың оркестрдің шығармашылық өсуі туралы өз бақылаулары қолжазбадағы ішінара жаңа материал болып табылады» (аударған – Е.Ж.)¹ (Судьбы, 2013: 338).

Монография бірнеше тарауларды қамтып, оркестрдің құрылуы, орындаушылық шеберлік пен үлкен репертуарды игеру жолдары, Одақтың көлемінен асып, шетелдерге шыққан гастрольдік сапарлары туралы құнды мәліметтерді қамтиды.

Кітаптың негізгі концепциясы жөнінде Г. Ғизатова мен Ә. Ғизатовтың «Музыкально-педагогическое наследие Бисенгали Ғизатова» атты мақаласындағы келесі пікірге назар аудару маңызды: «Монографияның негізгі мәселесі – Құрманғазы оркестрінің тарихи ауқымы мен көркемдік маңызын еліміздің музыкалық мәдениетінің тарихы контекстінде анықтау және нақтылау, оркестрдің пайда болуын, оның орындаушылық өнерін айқындаған тарихи себептерді, оның орындаушылық аппараты мен даму динамикасын белгілеу болып табылады.

Автор монографияда әртүрлі себептердің нәтижесін ашады: тарихи, әлеуметтік, шығармашылық. Оркестрдің феномен ретінде дамуына ұлы күйшілердің орындауындағы және Қазақстан композиторларының шығармашылығы тікелей ықпал етеді. Бұл факторларды тарихи тұрғыдан саралау авторға Құрманғазы атындағы халық аспаптар оркестрінің шығу тегі, қалыптасуы мен дамуын қадағалап, оркестрдің дамуына шығармашылықпен үлес қосқан дирижерлар, аспапта орындаушылар мен әншілердің орнын анықтауға мүмкіндік берді.

Монографияда автордың музыкалық білім беру дамуының әртүрлі кезеңдеріндегі музыкалық тәжірибені көрсетудегі халық күйшілерінің педагогикалық принциптері мен ауызша және жазбаша дәстүрлердің өзара әрекеттесу процестерін зерттеуі музыкалық білім беру үшін маңызды»² (Ғизатова, Ғизатов, 2015: 122-123).

¹ «Рецензируемая работа – это итог его постоянных научных и творческих поисков в выявлении автором все новых материалов, архивных документов, систематизации разного характера изустных сообщений, имеющих непосредственное отношение к изучаемой проблеме. Ценные сведения, собираемые Б. Ғизатовым от больших знатоков народной музыки, великодушных исполнителей, имеют познавательное значение и сейчас. Многие из них, как и наблюдения самого автора о творческом росте оркестра, явилась частично новым материалом рукописи» (Судьбы, 2013: 338).

² «Основной проблемой монографии является выявление и определение исторических масштабов и художественной значимости оркестра им. Курмангазы в контексте истории музыкальной культуры нашей страны, выявление исторических причин, обусловивших возникновение оркестра, его исполнительского аппарата, динамику их развития.

Автор в монографии раскрывает результат действия различных причин: исторических, социальных, творческих. Прямыми стимулами развития оркестра как явления является исполнительство великих кюйши и творчество композиторов Казахстана. Анализ этих факторов в историческом аспекте позволил автору выявить истоки, проследить пути становления и развития оркестра народных инструментов

Б. Ғизатов еңбектерінің алғашқы екі басылымы «Шығармашылық жолдың басы» («Начало творческого пути»), «Орындаушылық шеберлік үшін күрес жолында» («В борьбе за исполнительское мастерство»), «Халықтық демократия елдеріндегі концерттер» («Концерты в странах народной демократии»), «Репертуар және оны орындаушылар» («Репертуар и его исполнители»), «Оркестр аспаптары» («Инструменты оркестра») сияқты тараулардан тұрса, 1994 жылғы басылымында «Оркестр адамдары» («Люди оркестра»), «Қазақ халық аспаптары» («Казахские народные инструменты»), «Инструменты оркестра») деп толықтырылған.

Кітаптың алғашқы тарауында оркестрдің құрылу, даму тарихынан бөлек, 1934 жылғы алғашқы Бүкілқазақстандық слетке қатысушылар және олардың репертуары жайлы құнды мәліметтер беріледі. Олардың арасында Ғабдулман Матов, Жаппас Қаламбаев, Оқап Қабіғожин, Лұқпан Мұхитов, Науша Бөкейханов, Дәулет Мықтыбаев, т.б. атап өту маңызды. Кейіннен олардың репертуарындағы халық композиторларының тамаша күйлері оркестр қорына енгені белгілі. Оркестрге қызметке келген әрбір орындаушы қазақ күйлерінің қайталанбас үлгілерін бір-біріне үйретіп, оның әрі қарай дамуына ерекше үлес қосты.

Оркестр тарихындағы елеулі оқиғалардың бірі – 1936 жылы өткен қазақ өнерінің Мәскеудегі онкүндігі болғаны белгілі. Автор осы оқиға жайлы да, сол онкүндіктегі қазақ өнерінің жеткен табыстары жайлы да кең тарқата жазады.

Сонымен бірге оркестрдің 1930-1940 жылдар аралығында игерген репертуары жайлы маңызды ақпараттар келтірілген.

Оркестрдің Декада қарсаңындағы әлеуеті жайлы Ү. Жұмақова мен Н. Кетегенованың еңбегінде келесі мәліметтер келтірілген: «1936 жылы Москвада өткен республикамыздың әдебиеті және өнеріне арналған онкүндігіне дайындық қарсаңында оркестрдің құрамы қырық адамға жетті. Екі жылдан астам мерзімнің ішінде оркестрдің репертуарында көптеген шығармалар болды, соның ішінде Құрманғазының атакты күйлері – «Сары арқа», «Балбырауын», «Серпер», Дәулеткерейдің – «Қос алқа», «Топан» күйлері болды.

Оркестрдің іс-әрекетінде екі мәдениеттің тәжірибесі алғашқы рет бір-біріне жол ашып, қосылды: Еуропаның оркестр дәстүрі және қазақтың жеке халық орындаушылығы, жазбаша және ауызша тәсілдері, әлемнің классикалық өнер үлгілері және халық музыкасының шың маржаны» (Жұмақова, Кетегенова, 1995: 14).

Сонымен қатар кітаптың 1994 жылғы басылымы оркестр репертуарындағы шығармаларға талдаулармен толыққан. Мұнда автор оркестрге лайықталған Құрманғазының «Кішкентай», «Сарыарқа», Тәттімбеттің «Сарыжайлау» күйлеріне, Е. Брусиловскийдің «Желдірме» поэмасына, т.б. көптеген туындыларға музыкалық

имени Курмангазы, определить роль дирижеров, исполнителей – инструменталистов и певцов, внесших своим творчеством вклад в развитие оркестра.

Важным для музыкального образования является то, что в монографии автор исследует педагогические принципы народных кюйши и процессы взаимодействия устной и письменной традиций в передаче музыкального опыта на разных этапах развития музыкального образования» (Гизатова, Гизатов, 2015: 122-123).

талдау жасайды. Сонымен қатар оркестр репертуарына енген шығармалар нақты кезеңдерге бөлініп жазылған.

Оркестрдің белді мүшелері жайлы жазылған келесі тарауларындағы ақпараттар барынша толықтырылып жазылған. Мұнда Л. Мұхитов, Қ. Жантілеуов, Г. Баязитова, Ж. Қаламбаев, Ф. Балғаева, Б. Құбайжанов, Т. Ахметов, О. Қабиғожин, т.б. өнер иелері жайлы маңызды деректер келтіреді.

Оркестрге енген халық аспаптары туралы бөлімінде автор осы аспаптардың даму жолдары, бұрауы, оркестрдегі орны туралы жазады. Мұнда осы аспаптарды жетілдіру жұмысы бойынша шеберхананың тарихы қысқаша берілген. Қазіргі таңда сол кездегі аспап жасаушылар туралы зерттеу жұмыстары кенжелеп тұрғаны белгілі. Дегенмен бұл тұрғыда А. Бердібай мен Ә. Жұмабаевты жақында ғана жарық көрген «Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық халық аспаптар оркестрінің музыкалық шебері – Қамар Қасымов» атты мақаласын атап өту маңызды. Авторлар: «1934 жылы қазақ күйшілерінен құралған ұжымды ұйымдастыру идеясының жүзеге асуы алдымен сол топты бір типтегі домбыра аспаптарымен қамтамасыз ету әрекетінен – Музыкалық-драма техникумы жанындағы Экспериментті музыкалық аспаптар шеберханасы ашылуынан басталды. Ағайынды Романенколар бастаған бұл іс тарихи-музыкалық қажеттіліктерге байланысты дамып, бірқатар басқа шеберлер өнерінде жалғасты. Сол қатарда есімі алғашқылардың қатарында аталатын тұлға – Қазақ ССР-інің Еңбек сіңірген өнер қайраткері, шебер Қамар Қасымов (1883-1966) болды» (Джумабаев, Бердібай, 2024: 60), – деп жазады.

Бұл бөлімде Б. Ғизатовтың Құрманғазы атындағы Қазақ халық аспаптар оркестріне арналған еңбектерінің жалпы сипаттамасы мен құрылымына қысқаша шолу жасап өттік. Ендігі кезекте Ғизатовтың еңбегіндегі қосымшада қамтылған оркестр репертуарының тізіміне сүйене отырып, 30-40-жылдары өңделген немесе арнайы жазылған туындыларға талдау жасамақыз.

3. Талқылау

Б. Ғизатовтың Құрманғазы атындағы оркестрге арналған еңбегінің маңызды тұстарының бірі кітап соңында осы ұжымның репертуар тізімінің берілуі болып табылады. Автор ондағы оркестрге түсірілген, өңделген, лайықталған немесе арнайы жазылған шығармаларды «Қазақ халық музыкасы» (Казахская народная музыка), «Халық күйлері» (Народные кюи), «Халық әндері» (Народные песни), «Орыс және Батыс композиторларының шығармалары» (Произведения русских и Западных композиторов), «Кеңес композиторларының шығармалары» (Произведения советских композиторов), «Кеңес композиторларының операларынан әндер мен ариялар» (Песни и арии советских композиторов), «Халықтық демократия елдерінің музыкасы» (Музыка стран народной демократии) деп топтастырады. Мұндай тізім кітаптың 1955, 1957 жылғы басылымдарында бар екенін ескерсек, репертуарды байытуда оркестр құрылған кезеңінен бастап алғашқы 20-30 жылдың өзінде көптеген жетістіктерге жеткенін анық байқаймыз.

«Монографияның қосымшасында Құрманғазы оркестрінің 60 жылдағы кең репертуары берілген:

- орындаушы-солистердің репертуарларынан 100-ден астам дауыс пен оркестрге арналған өңдеулер мен лайықтаулар,
- оркестрге арналған 80-нен астам күйдің өңдеулері мен лайықтаулары (партитуралар),
- халық әндерінің 40-тан астам өңдеуі мен аспапталуы,
- орыс және шетелдік композиторлардың 100-ден астам шығармалары;
- Кеңес композиторларының 80-нен астам шығармалары;
- Кеңес композиторларының операларынан 130-дан астам әндер мен ариялар,
- КСРО халықтарының 20-дан астам музыкалық шығармалары»³ (Гизатова, Гизатов, 2015: 124).

Оркестр құрылған кезде оның жұмысының басты мәселелерінің бірі орындаушылық репертуарды құру басты мақсаттардың болары сөзсіз. Бастапқы кездерде ұжымға қабылданған балбармақ күйшілер өздері орындаған күйлерді бір-біріне қолдан қолға құйма құлақ әдісімен үйреткені белгілі. Дегенмен оркестр ұғымы академиялық бағыттың заңдылықтарына сай дамуды талап еткендіктен, оның мүшелері міндетті түрде ноталық сауатты меңгеріп, оркестрдің әрі қарай дамуы үшін қазақтың ән-күйлерін, сонымен бірге шетел композиторларының туындыларын оркестрге өңдеп, олардың партитурасын жасау аса қажетті шаралардың бірі еді.

Бұл жайында академик А. Жұбанов келесі естеліктерін қалдырған: «1935 жылдан бастап орындаушылардың жас жағының ілгерілі-кейінділігіне қарамай оркестрге нота сабағын жүргізе бердік. Әсіресе нота сабағының қызу түрде жүргені декададан кейін болды. 1937 жыл бұл жөнінде асу жыл болды.

Қойылған мақсат – Октябрь революциясының 20 жылдығының қарсаңында оркестр нотаға көшу керек болды. 1937 жылдың жаз бойы нота сабағымен қатар, аспаптарды дауысқа бөле бастадық. Нотамен ойнау үшін оркестрдің көлемі, бұрауы, пернесі өзгеру керек болды» (Жұбанов, 1985: 147-148).

Ал ҚР Мәдениет қайраткері, композитор, белгілі дирижер Қ.Кипиев өзінің «Халық аспаптары оркестрінің даму тарихынан» атты еңбегінде: «Жаңа құрылған оркестрдің алдында мынадай ірі проблемалар тұрды:

- бірінші, оркестрді ұлттық музыкалық аспаптармен жабдықтау және олардың дыбыс диапазонының үндік ерекшеліктерін үйлестіру, бір арнаға түсіру;
- екінші, музыка аспаптарын ғылыми негізде жетілдіру, яғни дыбыс ауқымын молайту, үн қуатын арттыру;
- үшінші, осы аспаптарда ойнау, орындаушылық шеберлігін арттыру, яғни жаңа әдіс-тәсілдерді (<...>) үйрену;

³ «В приложении к монографии дан обширный репертуар оркестра им. Курмангазы за 60 лет:

- свыше 100 кюев из репертуаров солистов-исполнителей и обработки и переложения для оркестра,
- свыше 80 обработок и переложений кюев для оркестра (партитуры),
- свыше 40 обработок и инструментовок народных песен,
- свыше 100 произведений русских и зарубежных композиторов,
- свыше 80 произведений советских композиторов,
- свыше 130 песен и арий из опер советских композиторов,
- свыше 20 произведений музыки народов СССР (Гизатова Г., Гизатов А, 2015: 124).

– төртінші, шығармаларды оркестр құрамындағы аспаптарға лайықтап, бөліп беру, нотаға түсіру.

Осы түйіндерді шешу ісінде де А.Жұбанов алдыңғы сапта болды» (Кипиев: 2016, 48-49), – деп жазады.

Жұбановтың еңбегі жайлы ойды жалғастыра болсақ, мына бір пікірге де назар аударған жөн: «Алғашқы ұйымдастырылған ұжымға репертуар дайындау қиын міндеттердің болды. Өнертану, дирижерлік, композиторлық мектеп, ағартушылық жұмыс, мәдениет орталықтарының ашылуы – осының бәрі Жұбановтың үлесіне түсті. Оркестрді ұйымдастырумен, Опера театрының ашылуымен, әншілер мен музыканттармен бірге, ол кәсіби дирижердің қажеттілігін терең түсінді. Оркестр репертуары, техникалық базаны жарақтандыру, дирижерлік қызмет, ұйымдастыру жұмысы – мұның бәрі Жұбановтың қызметіне кірді»⁴ (Amze, Tatkenova, Sabirova, Bultbayeva, 2018: 206).

Құрманғазы шығармашылығындағы көптеген күйлер ырғақтық, метроритмдік тұрғыдан оркестрлік орындауға ыңғайлы екені белгілі. Тіпті қазақ жеріне келген орыс саяхатшылары Құрманғазының симфониялық ойлау қабілетін атап өтсе, кейіннен этнограф, қазақ ән-күйлерін жинаушы А.В. Затаевич оларды «екі ішекті симфония» деп бағалағанын жақсы білеміз. Дегенмен қазақ әндері мен күйлері оркестрлік өңдеуге ұшырағанда қандай да бір өзгеріске түсетіні анық екенін ескерсек, «А. Жұбановтың оркестровкасына түскен күйлердің ұжымдық және жеке орындаушылық нұсқаларының бір-бірінен қандай ерекшеліктері мен айырмашылықтары бар?» деген сауал туындайды. Мысал ретінде «Адай»⁴ күйін келтірер болсақ, Жұбановтың «Құрманғазы Сағырбаев. Өмірі мен шығармашылығы» атты еңбегінде бұл күйдің Дина Нұрпейісова мен Қали Жантілеуов орындаған өзара айырмашылықтары көп екі түрі бар.

Бұл тұрғыда келесі қызықты мәліметке жүгінуге болады: «Мысалы, баға жетпес мұра ретінде қабылданатын бір күйдің қолдан қолға ауысатын нұсқаларын бекітетін болсақ, Оқап Кабиғожин мен Лұқпан Мұхитовтың орындауындағы уақыт кеңістігінде сақталған «Қызыл қайың» күйінің нұсқалары сияқты Құрманғазының «Адай» күйінің де Дина Нұрпейісова мен Қали Жантілеуовтің орындауында бір-бірінен ерекшеленетінін білуіміз керек»⁵ (Omarova, Kaztuganova, Karomat, 2020: 219).

А. Жұбанов Қ. Жантілеуовтің нұсқасын оркестрге түсіргенін айта отырып, «Адай» күйіне мындай түсінік береді: «Бұл күйді 1934 жылы Қ.Жантілеуов орындап берді,

⁴ The preparation of the repertoire for the first organized group was not an easy task. Art criticism, conducting, composing school, enlightening work, the opening of the centers of culture - all this fell to Zhubanov. Along with the organization of the orchestra, the opening of the opera house, singers and musicians, he deeply understood the need for a professional conductor. Orchestral repertoire, equipping the technical base, conducting activities, organizational work – all of these was the responsibility of Zhubanov (Amze, Tatkenova, Sabirova, Bultbayeva, 2018: 206).

⁵ «Адай» күйінің оркестрлік және жеке орындаудағы нұсқаларына салыстырмалы талдау жасау үшін А. Жұбановтың «Құрманғазы Сағырбаев. Өмірі мен творчествосы» атты еңбегінде берілген нотасына жүгінеміз.

сол орындауда «АДАЙ» оркестрге түсті. Осы күнге шейін сол күйінде орындалып келеді. 1935 жылы граммафон пластинкасына Лұқпан Мұхитовтың орындауында жазылды. <...> Бірқатар музыка зерттеушілердің «Адай» күйінде орыс халқының «Во саду ли, в огороде» деген әнінің интонациясы бар деп жүргендері үстірт пікір. Динамикалық жағынан, құрылысы жағынан, ырғақтық жағынан ол әнмен «үш қайнаса сорпасы қосылмайды» (Жұбанов, 1978: 356).

А. Жұбановтың жеке орындауға түсірген нотасындағы және оркестрге өңделген «Адай» күйінің мәтіні толығымен сақталғанымен, бірқатар ырғақтық және дыбыс алудағы өзгешеліктері кездеседі. Мәселен, жеке орындаушылық нұсқаның бас буынында қосынды (суммированный) ырғақ түрінде форшлаг алу әдісі пайдаланылса, оркестрлік түрінде мұндай форшлаг түрі байқалмайды. Бұл тұста ырғақтық тұрғыдан да өзгешеліктер кездеседі. Жеке орындаудағы ырғақтық мотивтердің бірінде триоль ырғағы пайдаланылса, оркестрлік нұсқада лигаланған қосынды ырғақ түрі берілген. Екі нұсқаның өлшемдерінде де өзгешеліктер бар. Мәселен жеке орындауға арналған ноталық нұсқа толығымен 4/4 өлшемінде жазылса, оркестрлік түрі 2/4 өлшемінде беріліп отыр:

Жеке орындау

Оркестрлік нұсқа⁷

Мұндай ырғақтық айырмашылықтар екі нұсқаның барлық буындарында кездесіп отырады. Ал күйдің сағасындағы әуеннің екі нұсқасына да толығымен синкопа ырғағы пайдаланылған.

⁷ «Адай» күйінің оркестрлік үзіндісі Ш.Қажығалиевтің құрастыруымен жарық көрген «Серпер» партитуралар жинағынан алынды (Құрманғазы. Серпер, 1983: 5-38).

Жеке орындау

Оркестрлік нұсқа

Академиялық музыка, оның ішінде оркестр музыкасы көбінесе біркелкі өлшем мен ырғақта жазылатынын ескерсек, екі нұсқадағы мұндай өзгерістер күйшілік өнерді ауызша меңгерген, өзіндік қайталанбас мәнері, қолтаңбасы бар Қали Жантілеуовтің нұсқасы оркестранттардың бірлесіп орындауына жеңіл болу үшін орын алуы мүмкін.

А. Жұбанов оркестрге лайықтаған классикалық күйлердің біріне Арқаның ұлы күйші-композиторы Тәттімбеттің «Сарыжайлау» күйі жатады. Б. Ғизатов өзінің еңбегінде бұл күйді былай сипаттайды: «1949 жылдың аяғында оркестр Тәттімбеттің «Сарыжайлау» (лайықтаған А. Жұбанов) және «Былқылдақ» (лайықтаған Ш. Қажығалиев) күйлерін үйренді.

Оркестрдің орындауында бұл күйде динамикалық және регистрлік контрастар, ырғақ пен әуезділіктің әсерлілігі есте қалады. Оған әсіресе аспаптардың кезектесе үндесуі тән. Күй басталған алғашқы дыбыстардан-ақ домбыра мен қобыздың дауыстары еркін, алма-кезек шығып тұрады. Әуен жоғарғы регистрлерден төменгі регистрлерге дейін бай пиццикато тәрізді фразалармен қозғалады, бұл шығармаға керемет әсер береді. Кейде күй лирикалық жұмсақ әуезді әуен сияқты естіледі, бірақ ырғақты үзілістер қайтадан аспаптардың өзіндік «сөйлеуін» құрайды. Бұл әдемі үндесулер, регистрлердің өзгеруі барлық буындық аймақтарда таңқаларлық дыбыстар жасайды»⁸ (Ғизатов, 1994: 50).

⁸ «В конце 1949 года оркестр разучил кюю Таттимбета «Сары-жайлау» (переложение А.Жубанова) и «Былкылдак» (переложение Ш.Кажгалиева).

[...]. В исполнении оркестра в этом кюе запоминаются динамические и регистровые контрасты,

Ал белгілі домбырашы Б. Ысқақов өзінің «Сарыарқа саздары» атты жинағында: «Күйдің басты орындаушысы әрі жеткізушісі Әбікен Хасенов. «Сарыжайлау» су төгілмес жорғаның жүрісіндей ырғаққа құрылған, тынысы кең, ойы еркін бірегей туынды. Небір ащы үн мен тәтті үннің үйлесімімен мынау пәни жалғанның қуанышы мен күйінішін меңзейтін пәлсапалық ой сезім өн бойынан есіп тұрған бұл күйде өкініштен гөрі сағыныш басым тұр. [...]. Тәттімбет өнерінің үздігі де осы күй. [...]».

Академик Ахмет Жұбанов өңдеп, оркестрге лайықтаған бұл нұсқа еліміздің барлық өңірінде жиі орындалады» (Ысқақов, 2007: 415), – деп жазған.

Оркестрлік нұсқаны Әбікен Хасеновтің нұсқасымен салыстырар болсақ, мұнда ырғақтық, өлшемдік, тіпті әуендік айырмашылықтар көптеп кездеседі. А.Жұбанов бұл күйдің оркестровкасын жасау барысында ансамбльдік орындауға ыңғайлы болуына барынша көңіл бөлгені байқалады. Мұны күйлердің метроритмдік, ырғақтық қырларынан байқауға болады. Әбікен Хасенов жеткізген нұсқада 2/4, 3/4, 4/4 өлшемдерімен қатар, 3/8, 5/8, 6/8, 7/8 өлшемдері кездессе, оркестрлік нұсқада әуен көлемі 3/4, 4/4, 5/4, 6/4 өлшемдеріне ықшамдалған. Ырғақтық айырмашылық кіріспелерден-ақ көзге түседі. Әбікен Хасеновтің нұсқасындағы «d-g» ладтық тірегіндегі кіріспе өз алдына бөлек әуендік элементтері бар бір ырғақтық комплексті көрсетсе, оркестрлік нұсқада ол екі тактімен ғана шектеліп отырады, сондай-ақ түпнұсқадағы пунктирлі ырғақтар оркестрдің орындауында кездеспейді:

Сарыжайлау

Сарыжайлау

II түрі

Оркестрлік нұсқада бұл кіріспені тек домбыра тобы мен дауыппаз бастап, қалған

действительность ритма и напевность. Особенно характерна переключка инструментов. С первых же звуков вступления кюя свободно льются и чередуются голоса домбр и кобызов. Мелодия переносится то в верхние, то в нижние регистры с богатой фразировкой пиццикатного звучания, придающего произведению большой эффект. Порой кюя звучит лирически мягкой напевной мелодией, но ритмические перебои снова образуют как бы «говор» инструментов. Эти красивые переключки, смена регистров, создают прихотливое звучание во всем регистре» (Гизатов, 1994: 50).

аспаптар тобы біртіндеп қосылады. Мысалы, күйдің 1-бөліміндегі әуенді сырнай мен домбыра тобы жалғастырса, әуеннің жоғарылау сәтінде, яғни шарықтау шыңына баратын тұстарында бүкіл оркестр атсалысады.

Оркестрлік нұсқаның тағы бір ерекшелігіне сол саға регистрінен қайтатын тұста қосылған әуенін де жатқызуға болады. Мұнда флейтаның да солосы анық естіліп, күйге ерекше нәзік сипат береді:

Жал күйдің табиғатын бұзып тұрған жоқ. А. Жұбанов күй түпнұсқасының құрылымын толығымен сақтағандықтан, оркестрлік нұсқа да жеке орындаушылардың репертуарынан орын алатын өміршең туынды болып табылады.

40-жылдардың аяғында жеке орындаушы мен оркестрге арнайы жазылған шығармалардың ішінен С. Шабельский мен Л. Шаргородскийдің «Тойбастар» поэмасын атауға болады. Бұл композиторлар оркестрде дирижерлық, ұстаздық қызметтен бөлек, көптеген кеңес және әлем композиторлары туындыларының, қазақтың ән-күйлерінің оркестровкасын жасауы арқылы ұжымның өсуіне елеулі үлес қосқаны туралы құнды мәліметтерді де Б. Ғизатовтың кітабынан табуға болады. Ал М. Әмзе Л. Шаргородскийге арнап 2 мақала жазды (Әмзе, 2019: 109-119), (Әмзе, 2019).

Қазақ күйлерінің негізінде жазылған «Тойбастар» пьесасы орындаушыдан виртуозды, шебер техниканы талап ететін туындылардың бірі. Күрделі 3 бөлімді формада жазылған бұл туынды басынан аяғына дейін өзінің от жалынды, жігерлі екпінін жоғалтпайды. Кіріспеден кейін кездесетін он алтылық ұзақтықтағы жылдам хроматикалық әуен, 2-бөлімдегі бір және қос ішекте жазылған тремолода шығарманың темпін жоғалтпау орындаушыдан ұсақ техниканы, әбден шыныққан тремоло штрихын талап етеді.

Музыка зерттеушісі П.В. Аравин өзінің «Сергей Иванович Шабельский» атты очеркінде бұл шығарма жайлы: ««Тойбастар» поэмасының көпшіліктің сүйіспеншілігіне бөленгені соншалық, қазақ домбырашылары бұл ірі шығарманың домбыраға арналған лайықтауын үлкен құлшыныспен орындайды»⁹ (Аравин, 1957: 28), – деп жазады. Шынында да, «Тойбастар» – көптеген байқаулар мен олимпиадалардың міндетті бағдарламасына еніп жүрген, нағыз орындаушылық шеберлікті паш етуге мүмкіндігі мол шығарма. Домбырадан бөлек, бұл туындының екі фортепианоға және А.Бектаевтың ксилофон мен фортепианоға лайықтаған нұсқалары да бар.

Дегенмен мақаланы жазу, материалдарға шолу барысында оркестрдің партитура

⁹ «Поэма «Тойбастар» завоевала широкое признание вплоть до того, что казахские домбристы с большим увлечением исполняют это крупное произведение в переложении для домбры» (Аравин, 1957: 28).

жинақтарын жарыққа шығару ісі әлі де кенжелеп тұрғаны байқалатыны жасырын емес. Бұл тұрғыда ХХ ғасырдың 80-жылдарында Алдаберген Мырзабеков, Шамғон Қажығалиев, Кенжебек Күмісбеков, Нұрғиса Тілендиев, Ермұрат Үсенов, т.б. осы салада елеулі еңбек еткендері белгілі. Қазірде жекелеген композиторлар өздерінің оркестрлік туындыларын жинақ қылып шығаратын игі үрдіс те қалыптасты. Дегенмен оркестрдің дамуына өлшеусіз үлес қосқан кеңес композиторларының көптеген авторлық классикалық туындылары, ән-күйлердің оркестрлік нұсқалары қазіргі таңда сирек қорға айналып бара жатқандығы белгілі. Сондықтан бұл да келешекте қолға алынуы тиіс кезек күттірмейтін өзекті мәселе болуы заңды.

4. Зерттеу нәтижесі

Бұл мақала Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық халық аспаптар оркестрінің тарихын, оның репертуарын ғалымдардың еңбегін негізге ала отырып зерделеуге негізделген. Бұл жұмысты жазу барысында көптеген мақала, очерк, монографиялық еңбектердің басшылыққа алынуы аталған ұжымның бай тарихына және үлкен репертуарлық қорына тереңірек үңілуге мүмкіндік берді. Сол арқылы оркестрдің құрылып, дамып, әлемдік сахналарды бағындыруында қаншама мәдениет пен өнер қайраткерлерінің, дирижер, композитор, орындаушылардың ерен еңбегі жатқандығы айқындалды.

Оркестрге лайықталған қазақ күйлерін талдау барысында дәстүрлі музыка заңдылығымен туындаған шығармалардың осындай өңдеуден өткен кезінде бірқатар өзгерістерге ұшырағанын, сол арқылы академиялық музыканың сұраныстарын қаншалықты өтей алғандығын анық көруге болады. Бұл тұрғыда музыка зерттеушілердің шығармаларға берген сипаттамасына сүйене отырып, оркестрге түсірілген күйлерді түпнұсқамен салыстыру әдістерін қолдануға, сол арқылы олардың арасындағы ырғақтық, өлшемдік, формалық айырмашылықтарын анықтауға тырыстық. Әрине, бір мақала көлемінде бүкіл репертуарды қарастыру мүмкін болмағанымен, осы талданған бірнеше шығармалардың өзінен қандай да бір өзгерістердің болуына қарамастан күйдің табиғатын бұзбай, қайта оған жаңа өмір беріп, аясын, мүмкіншіліктерін кеңейтіп, байытуға болатынын анық байқаймыз.

5. Қорытынды

Қорыта келе, еліміздегі алғашқы оркестр әлі де талай зерттеу нысанына айналары сөзсіз. Себебі оның осынау бай тарихынан, көрнекті тұлғаларынан, орасан зор репертуарлық қорынан әр ізденуші өзіне қажеттісін таба алады.

Дегенмен қазіргі таңда оркестрдің партитуралары қолға тие бермейтін сирек мұраға айналып бара жатқандығы анық. Кейбір жекелеген композиторлардың партитуралық жинақтары әлсін-әлсін шыққанымен, бұл салада атқарылатын жұмыс өте көп әрі болашақта оркестрлердің мұрағатында қолжазба күйінде ғана сақталған партитураларды баспадан шығару арқылы оларды көпшілікке насихаттап, қолжетімді етуге болады деген ойдамыз.

Қазірде репертуар қоры 4000-ға жуықтаған, өзінен кейін басқа да үлкен оркестрлердің ашылуына жол бастаушы болған ұжымның алдағы уақытта да

бағындыратын шындары көп десек, қателеспейміз. Әмзе М. Абай атындағы МАОБТ
Әдебиеттер:

1. Аравин П.В. Сергей Иванович Шабельский: популярный очерк. Рукопись. – Алма-Ата: Алма-Атинская государственная консерватория имени Курмангазы, 1957. – 33 с.
2. Amze M., Tatkenova Sh., Sabirova A., Bultbayeva A. History of the formation and development of Kazakhstan's conducting art // Opción, Año 34, Especial No.17 (2018): 196-222 ISSN 1012-1587 / ISSN: 2477-9385. – Venezuela, 2018. – P. 198–224. <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/24128/24572>
3. Әмзе М. Абай атындағы МАОБТ дирижерлары: Шаргородский Леонид Матвеевич (1901–1978) // С. Торайғыров атындағы ПМУ Хабаршысы. Педагогикалық сериясы. – Павлодар, 2019 (№3). – 109-119-б. ISSN: 1811-1831.
4. Әмзе М. Шаргородский кім? // Айқын. 2019, 1 мамыр [электрондық нұсқа].
5. Гизатов Б. Казахский оркестр имени Курмангазы (Очерк творческого пути). – Алма-Ата: Казгосиздат художественной литературы, 1955. – 86 с.
6. Гизатов Б. Казахский государственный оркестр народных инструментов имени Курмангазы (Очерк творческого пути). – Алма-Ата: Казгосиздат художественной литературы, 1957. – 177 с.
7. Гизатов Б. Казахский оркестр имени Курмангазы (Очерк творческого пути). – Алматы: Ғылым, 1994. – 208 с.
8. Гизатова Г., Гизатов А. Музыкально-педагогическое наследие Бисенгали Гизатова // «Қазақ академиялық саз шығармашылығының 75 жылдық даму жолы» ғыл.-тәж. конф. мақалалары жинағы. – Алматы: «Легион про», 2015. – Б.115-136.
9. Жұбанов А.Қ. Өскен өнер. – Алматы: Ғылым, 1985. – 248 б.
10. Жұбанов А. Құрманғазы Сағырбаев. Өмірі мен творчествосы. – Алматы: «Жалын» баспасы, 1978. – 366 б.
11. Жұмабаев А., Бердібай А. Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық халық аспаптар оркестрінің музыкалық шебері – Қамар Қасымов // Сағын, т. 12. – Алматы: Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, № 2, 2024. – 54-74-б. DOI: 10.59850/SARYN.2.12.2024.180.
12. Жұмақова У., Кетегенова Н. Қазақтың музыкалық әдебиеті (1920-1980) (оқу құралы). – Алматы: Ы.Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 2000. – 273 б.
13. Кипиев Қ. Халық аспаптары оркестрі даму тарихынан. Көпшілікке арналған ғылыми-танымдық оқу құралы. – Атырау, 2016. – 215 б.
14. Құрманғазы. Серпер. Қазақ ұлттық аспаптар оркестріне арналған партитуралар жинағы. /Құраст.: Ш.Қажығалиев. – Алматы: Өнер, 1983. – 200 б.
15. Omarova A.K., Kaztuganova A.Zh., Karomat D.F. Globalization and ethnomusicology // The Bulletin of national academy of sciences of the RK. ISSN 1991-3494 Volume 2, Number 384 (2020), – P.216-221. <https://doi.org/10.32014/2020.2518-1467.61>.
16. Темирбекова А.З. Рецензия на рукопись работы Б.Гизатова «Казахский академический оркестр имени Курмангазы» // Судьбы: З.М.Темирбеков (1906-1938) и А.З.Темирбекова (1929-2009). Сост.: А.К. Омарова, Ж.А. Казыбекова. – Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2013. – С.338-340.
17. Ысқақов Б. Сарыарқа саздары. – Алматы, 2007. – 440 б.

References:

1. Amze M. (2019). Conductors of the Abai SAOBT: Shargorodsky Leonid Matveyevich (1901-1978) // Bulletin of the PSU named after S.Toraigyrov. Pedagogical series. – Pavlodar, (№3). – P.109-119. ISSN: 1811-1831 (in Kaz.).
2. Amze M.(2019). Who is Shargorodsky? // Aiqrn, May 1 [electronic version]. (in Kaz.).
3. Amze M., Tatkenova Sh., Sabirova A., Bultbayeva A. (2018). History of the formation and development of Kazakhstan's conducting art // Opción, Año 34, Especial No.17 (2018): 196-222 ISSN 1012-1587 / ISSN: 2477-9385. – Venezuela. – P. 198–224. <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/24128/24572> (in Eng.).
4. Aravin P.V. (1957). Sergey Ivanovich Shabelsky: a popular essay. The manuscript. – Almaty: Almaty

State Conservatory named after Kurmangazy. – 33 p. (in Kaz.).

5. Gizatov B. (1955). Kurmangazy Kazakh Orchestra (An essay on the creative path). – Almaty: Kazakh State Publishing House of fiction. – 86 p. (in Rus.).

6. Gizatov B. (1957). Kazakh State Orchestra of Folk Instruments named after Kurmangazy (An essay on the creative path). – Almaty: Kazakh State Publishing House of fiction. – 174 p. (in Rus.).

7. Gizatov B. (1994). Kurmangazy Kazakh Orchestra (An essay on the creative path). – Almaty: Science. – 208 p. (in Rus.).

8. Gizatova G., Gizatov A. (2015). Musical and pedagogical heritage of Bisengali Gizatov // Collection of articles of the Scientific and practical conference «75-year path of development of Kazakh academic musical creativity». – Almaty: «Legion pro». – P.115-136. (in Rus.).

9. Iskakov B. (2007). Music of Saryarka. – Almaty. – 440 p. (in Kaz.).

10. Kipiev K. (2016). From the history of the development of the orchestra of folk instruments. Scientific and educational manual for the general public. – Atyrau. – 215 p. (in Kaz.).

11. Kurmangazy. Serper. Collection of scores for the orchestra of Kazakh national instruments. (1983) / Comp.: S.Kazhgaliyev. – Almaty: Oner. – 200 p. (in Kaz.).

12. Omarova A.K., Kaztuganova A.Zh., Karomat D.F. (2020). Globalization and ethnomusicology // The Bulletin of National Academy of Science of the RK. ISSN 1991-3494. Volume 2, Number 384 (2020), – P.216-221. <https://doi.org/10.32014/2020.2518-1467.61>. (in Eng.).

13. Temirbekova A.Z. (2013). Review of the manuscript of B.Gizatov's work «The Kazakh Academic Orchestra named after Kurmangazy» // Destinies: Z.M.Temirbekov (1906-1938) and A.Z.Temirbekova (1929-2009). Comp.: A.K.Omarova, Zh.A.Kazybekova. – Almaty: LEM Publishing House LLP. – pp.338-340. (in Rus.).

14. Zhubanov A.K. (1985). Grew up art. – Almaty: Science. – 248 p. (in Kaz.).

15. Zhubanov A. (1978). Kurmangazy Sagyrbayev. Life and creativity. – Almaty: «Zhalyn» publishing house. – 366 p. (in Kaz.).

16. Zhumabayev A., Berdibay A. (2024). Music Master of the Kazakh National Orchestra of folk instruments named after Kurmangazy – Kamar Kasimov // «Saryn» journal, Vol. 12. – Almaty: Kurmangazy Kazakh National Conservatory, No. 2. – P.54-74. DOI: 10.59850 / SARYN.2.12.2024.180. (in Kaz.).

17. Zhumakova U., Ketegenova N. (2000). Kazakh musical literature (1920-1980) (manual). – Almaty: Republican publishing house of the Kazakh Academy of Education named after I. Altynsarin. – 273 p. (in Kaz.).